

نقش سه‌گانه مساجد در ترویج فرهنگ ایثارگری و شهادت‌طلبی (مطالعه موردی: مساجد استان خراسان رضوی)*

حمید مسعودی^۱ * محمدعلی احمدیان^۲

چکیده

هدف از این مقاله، بررسی نقش مساجد بر شهادت‌طلبی و ایثارگری در استان خراسان رضوی است. پژوهش حاضر از نوع توصیفی - تحلیلی و در مساجد استان خراسان رضوی اجرا شده است. روش پژوهش پیمایش بوده که با استفاده از یک پرسشنامه محقق ساخته بسته‌پاسخ به گردآوری داده‌ها پرداخته شده است. با مروری که بر کارکردهای مسجد، نظریه رسانش نوآوری و اقناع و اشاعه شد، نقش مساجد از منظر شاخص‌های سه‌گانه منظر (تصویرسازی)، محتوا (تجهیز) و برنامه (اجرا) مورد ارزیابی قرار گرفت. یافته‌ها نشان می‌دهد: سه شاخص پژوهش مقداری کمتر از متوسط را داشته است. این بدان معناست که مساجد استان، اگرچه ظرفیت بالایی در ترویج فرهنگ ایثار و شهادت دارند، از این ظرفیت غفلت شده است.

واژگان کلیدی: مسجد، ترویج فرهنگ ایثار، ترویج فرهنگ شهادت و خراسان رضوی

فصلنامه راهبرد اجتماعی فرهنگی، سال پنجم، شماره هجدهم، بهار ۹۵، صص ۱۹۵-۱۷۳

تاریخ دریافت مقاله: ۹۴/۳/۶ تاریخ پذیرش مقاله: ۹۴/۷/۵

* مقاله حاضر از طرح پژوهشی حمایت شده توسط بنیاد شهید و امور ایثارگران کشور استخراج شده است.
۱. دانشجوی دکترای جامعه‌شناسی دانشگاه فردوسی مشهد و پژوهشگر جهاد دانشگاهی خراسان، نویسنده مسئول (masoudi@stu.um.ac.ir)
۲. عضو هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی، واحد مشهد (ahmadian@um.ac.ir)

مقدمه

مسجد در شهر اسلامی رکن اصلی محسوب می‌شوند و این نقش در مثلث مؤمن، رفتار و کالبد (نقی‌زاده، ۱۳۸۷: ۴۶) نیز به خوبی خود را نشان می‌دهد. از سوی دیگر در تمدن و شهر اسلامی، پیوندی ناگسستنی بین زندگی مادی و معنوی وجود دارد؛ پیوندی تداعی‌کننده عدم جدایی بین شهروندی، اقتصاد و مذهب. البته در چنین شهری مهم‌ترین نشانه شهر، مسجد است که با گنبد و مناره‌هایش در خط آسمان و نقش‌های هندسی‌اش در بافت شهر و قرارگیری در مهم‌ترین مفصل شهری، تعادل ساختار شهر را برقرار می‌سازد. مسجد و بازار مکمل یکدیگر بوده و هر دو تضمین‌کننده حیات شهر هستند. در تاریخ ایران نیز مهم‌ترین فضاهای شهری حول دو عنصر مذهب و تجارت شکل می‌گیرند (اسماعیلیان و پورجعفر، ۱۳۹۰: ۱۲). بنابراین نقش مسجد در شهرهایی همچون شهرهای ایران روشن و مشخص است.

در نگاه نخست، نقش مسجد به‌عنوان کالبدی اسلامی به‌طور کلی مطرح و این نقش در فضای شهری با مسائلی همچون تقویت روابط چهره به چهره بین مردم، القای حس مکان و هویت، حس غرور و تعلق، افزایش اعتماد متقابل، ارتقای کنترل غیررسمی و مشارکت شهری و خیرخواهانه (اردشیری و همکاران، ۱۳۹۲: ۳۸) ارتباط داشته و از سوی دیگر با فرهنگ‌سازی و تقویت فرهنگ شهر و شاخص‌های زندگی متعالی انسانی رابطه مستقیمی دارد.

مسجد نشان اسلام و هویت اسلام بوده و به لحاظ انسانی و زیست شهری، محلی برای هویت‌یابی و تعلق اجتماعی و محلی برای مشارکت در برنامه‌ریزی از پایین به بالاست. تا سه دهه پیش، در اغلب شهرها، محلات از اعتبار خاصی در برقراری ارتباطات اجتماعی برخوردار بودند و این در حالی است که طی سه دهه اخیر، محلات شهری به‌صورت جزیره‌ای در دریای فرهنگ ملی و خرده‌فرهنگ‌های شهری درآمده‌اند (مظاهری، ۱۳۸۸: ۹). مساجد مردمی‌ترین پایگاه‌های اجتماعی هستند و بر همین اساس می‌توان با بهره‌گیری

بهینه از آنها و حفظ مردمی بودن آن، از ظرفیت بالای آن استفاده شایانی نمود. برابر آمار، در ایران اسلامی بیش از ۷۰ هزار مسجد وجود دارد. روحانیون و رهبران مذهبی به‌خوبی می‌توانند با برنامه‌ریزی درست از این نعمت الهی در خدمت اهداف مقدس دینی و نظام اسلامی بهره‌برداری کنند (معروفی، ۱۳۹۳).

چنانکه مشخص است، مساجد از بدو تأسیس علاوه بر اینکه جایگاه عبادت و محل ادای فرائض دینی مسلمانان بود، به‌عنوان کانونی فراگیر، مرکز تمام فعالیت‌های آموزشی، سیاسی و اجتماعی آنان نیز به‌شمار می‌آمد و این مهم در ابعاد فرهنگی و اجتماعی برجسته شد. چنانکه در دوران دفاع مقدس مساجد پایگاه‌هایی برای امدادسانی، سخنرانی‌ها و تبلیغات برای حضور جوانان در خط مقدم جبهه شد و در نتیجه مساجد در تقویت روحیه حضور در جبهه‌ها، همراهی با رزمندگان و از سوی دیگر اعتقاد به شهادت و ایثارگری نقش پیدا کرده (عباس‌پور، ۱۳۸۲) و نقش مساجد پس از انقلاب اسلامی پررنگ‌تر گردید. از یک سو مساجد ظرفیت‌های بالایی در ترویج فرهنگ ایثار و شهادت داشته و راهکار مهم در این زمینه به‌شمار می‌آیند، اما از سوی دیگر این ظرفیت‌ها نادیده گرفته و یا اینکه به سمت و سوی سطحی‌نگری و نگاه برنامه‌ای - اجرایی به این مسئله شده است. در نتیجه مساجد می‌توانند جایگاه مهمی در ترویج فرهنگ ایثار و شهادت داشته باشند، اما اینکه چرا این موضوع به‌طور عمیق‌تر مورد کنکاش مدیران فرهنگی قرار نگرفته، جای تأمل دارد (اسکافی و مسعودی، ۱۳۹۲).

در دفاع مقدس شاهد استفاده از ظرفیت‌های مساجد در دفاع از نظام و کشور و آرمان‌های انقلاب بودیم که شاهد مثال آن نیز می‌تواند مسجد خرمشهر باشد. مساجد اگرچه در نگاه اول نشان از اثرگذاری دینی و ارزش‌های اسلامی هستند، با توجه به اهمیتی که فرهنگ ایثار و شهادت از ابعاد ارزش‌های اسلامی دارد، می‌توان انتظار داشت که بتوانند در عرصه ایثار و شهادت نیز مؤثر واقع شوند. مساجد به همه فعالیت‌ها جهت الهی می‌بخشند و از آنجا که لازم است جوهره همه فعالیت‌های مردم در جامعه اسلامی سمت و سوی الهی داشته باشد، مساجد با فضای خاص حاکم بر آنها به‌خوبی از عهده این مهم برمی‌آیند. عبادت در معنای خاص خود و نیز تعلیم تربیت، قضاوت و فصل خصومت، حل مشکلات مردم، بسیج نیرو و... همه رنگ و بوی عبادی به خود می‌گیرند و در نتیجه انجام وظیفه در آن امور با بالاترین انگیزه‌ها و کمترین تخلفات همراه خواهد بود

(پورعزت، ۱۳۸۷: ۴۳).

بنابراین شایسته است مطالعه‌های جامعی درباره ابعاد عبادی، فرهنگی، نظامی، اجتماعی، سیاسی مسجد صورت گیرد. آنچه در این تحقیق مورد اشاره قرار خواهد گرفت، نقش و تأثیرگذاری این نهاد مقدس بر شهادت‌طلبی و ایثارگری است. ترویج فرهنگ ایثار و شهادت را نیز می‌توان در رابطه با فضا و کالبد در سه بخش، تصویرسازی، تجهیز امکانات و اجرای برنامه‌ها (اسکافی و مسعودی، ۱۳۹۲) به میان آورد. در این پژوهش نیز رابطه فضای اسلامی و ارزش‌ها را با توجه به این سه بعد در نظر گرفته و شالوده آن را بنا نهاده‌ایم. از آنجا که ایثارگری و شهادت‌طلبی در زمره ارزش‌های اسلامی قرار داشته و یکی از نقش‌های مهمی که مساجد بر عهده دارند، تشویق و گسترش فرهنگ شهادت‌طلبی و ایثارگری است. تا کنون تحقیقات اندکی در این زمینه انجام شده، بنابراین ضروری است که تحقیق جامع و گسترده در ارتباط این موضوع انجام پذیرد. ما در این پژوهش قصد بررسی این مهم را داریم و به دنبال پاسخگویی به این سؤال هستیم که مساجد چقدر بر گسترش فرهنگ شهادت‌طلبی، ایثارگری تأثیر می‌گذارند؟

۱. مبانی نظری

۱-۱. ترویج فرهنگ ایثار و شهادت

فرهنگ ایثار و شهادت در جامعه نیازمند ترویج و آموزش در سطوح خرد و کلان است تا ضمن ایجاد کارکردهای مثبت در این مسیر، زمینه‌های لازم جهت شناخت هر چه بهتر و بیشتر شهدا، شهادت و ایثار را فراهم آورد. ترویج در لغت به معنی رایج کردن، متداول کردن و روان کردن است. ترویج، نوعی ترغیب در جهت توسعه منابع انسانی است (انوری، ۱۳۸۱). ترویج به‌طور کلی به‌صورت مستقیم یا غیرمستقیم و یا به شکل رودررو یا غیرحضوری انجام می‌پذیرد. ترویج حضوری همچون سخنرانی‌ها، برگزاری همایش‌ها، فرامیایی‌ها، کنگره‌ها و روضه‌خوانی‌ها، ترویجی هستند که مروج و مخاطب با هم مواجه می‌شوند و پیام و مفهوم ارائه شده بی‌واسطه به سمع و نظر مخاطب می‌رسد و بازخورد و بازتاب این پیام قابل مشاهده است. اما در ترویج غیرحضوری مروج، پیام و مفهوم خود را در قالب رسانه‌ای به سمع و نظر مخاطب می‌رساند، مانند کتاب، نمایشنامه، فیلم، رادیو، تلویزیون و روزنامه. در این گونه ترویج، پیام که به شکل غیرمستقیم به مخاطب انتقال

می‌یابد، امکان اینکه بازتاب هم‌زمان نظرات و احساسات مخاطبان و مروجین برسد، وجود ندارد (نورانی، ۱۳۸۸).

۲-۱. کارکردهای فرهنگی مساجد

مسجد در صدر اسلام به‌عنوان اولین و بااهمیت‌ترین نهاد اجتماعی دارای وظایف و کارکردهای چندی بود، به‌گونه‌ای که افزون بر مهم‌ترین کارکرد آن - عبادت - فعالیت‌های آموزشی، نظامی و سیاسی نیز در آن جریان داشت. مساجد بزرگ بعدی به‌ویژه در سده‌های میانه، فعالیت‌های گسترده‌تری از فعالیت‌های غیرعبادی یافتند (هیلن براند، ۱۳۸۰: ۴۲). مسجد نه تنها به‌عنوان جایگاه اصلی اجتماع مؤمنان برای برگزاری مراسم مورد استفاده بود، بلکه کانون معارف و احکام اسلامی، مرکز جهاد تبلیغاتی و ارشادی، قرارگاه سیاسی و اداره دولت نیز به‌شمار می‌رفت (زرگر، ۱۳۸۶: ۱۴). همچنین فعالیت‌های آموزشی، خدمات اجتماعی، نظامی، قضایی و فرهنگی نیز در مساجد صورت می‌گرفت که همه آنها با الگوبرداری از مسجد نبی اکرم (ص) شکل گرفته‌اند. نحوه و حدود این فعالیت‌ها در فقه تبیین شده است (مهدوی‌نژاد و مشایخی، ۱۳۸۹).

با این روند، اگرچه بنیان مساجد خود به یک اثر هنری تبدیل شد، به‌عنوان محل تولید و عرضه مهم‌ترین آثار هنری مسلمانان، خود به کارگاهی بزرگ برای آموزش و رشد هنری و نمایشگاهی از تنوع کار هنرمندان مسلمان نیز تبدیل شده بود. روند عرضه آثار هنری در مسجد، نه فقط در معماری و تزئینات مسجد، بلکه در هنرهای دراماتیک نیز دامنه داشت. به‌عنوان مثال نقل است که پیامبر اکرم (ص) در مسجد خود نشسته بودند که یکی از یاران به حضور ایشان آمد و اشعاری را خواند. پیامبر خدا (ص) این ابیات را نیکو شمرد و فرمود: همانا برخی بیان‌ها افسونند و برخی شعرها حکمت (محمدی ری‌شهری، ۱۳۸۶: ۱۶۱).

۳-۱. برنامه‌ریزی کارکردی مساجد

مسئله برنامه‌ریزی‌های کارکردی مسجد در ارتقای نقش مسجد از نمازخانه به مسجد فرهنگی، مطابق با الگوی مسجد پیامبر اکرم (ص) نقش بسیار مهمی بر عهده دارند. در گذشته‌ای نه چندان دور، مساجد محل تنوعی از عملکردها و مرکز فعالیت‌های فرهنگی

- اجتماعی در جامعه بوده‌اند. به‌عنوان مثال، مساجد جامع محورهای عمده حرکت‌ها و تحولات فرهنگی - اجتماعی در جوامع و شهرهای اسلامی بوده‌اند. علاوه بر آنکه مساجد در برهه‌های حساس تاریخی نشان داده‌اند که می‌توانند عملکردهای اجتماعی را در جامعه به عهده بگیرند. به‌عنوان مثال، در دوران مبارزات مردمی و سال‌های ابتدایی انقلاب اسلامی مساجد همواره مرکز فرهنگی - اجتماعی در جامعه بودند و عموم مردم در سابقه‌ی تاریخی خود شکل‌گیری فعالیت‌های فرهنگی و ایجاد حرکت‌های اجتماعی را در مساجد می‌شناسند. تغییر این نگاه را در جامعه باید حاصل عوامل متعددی دانست که بررسی تک‌تک آنها از حوصله این مقاله خارج است. اما به‌طور کلی می‌توان تغییر این نگاه را در راستای تغییر نحوه‌ی زندگی مردم و در نتیجه تغییر جایگاه تمامی ارکان اجتماعی دانست (مهدوی‌نژاد و مشایخی، ۱۳۸۹).

دین اسلام حدود چهارده قرن پیش در میان مردمی که به لحاظ اجتماعی، اقتصادی و سیاسی به گواهی تاریخ یکی از جوامع عقب‌مانده و بدوی زمان خود به شمار می‌رفتند، ظهور کرد. حضرت محمد (ص) در میان چنین مردمی مأمور ارائه و تشریح کامل‌ترین و پیشروترین دین الهی شد. ایشان در اولین گام تشکیل حکومت اسلامی به ساختن مسجد اقدام کردند. مسجد قبا و مسجدالنبی (ص) به‌عنوان اولین مساجد امت اسلامی اگرچه به لحاظ کالبدی در اوج سادگی و خودبسندگی ساخته شدند، بر اساس اسناد و شواهد تاریخی در زمان نبی مکرم اسلام (ص) فقط به‌عنوان محلی برای عبادت یا ارتباط با خدا استفاده نشدند، بلکه همواره در سیره نبوی (ص) مسجد علاوه بر عملکرد عبادی دارای عملکردهای متنوع دیگر اجتماعی، فرهنگی و سیاسی نیز بوده است. تنوع و کثرت فعالیت‌ها و عملکردهای اجتماعی مساجد در زمان رسول خدا به گونه‌ای بود که می‌توان گفت: مساجد در سیره نبوی (ص) عامل و وسیله‌ای برای تجلی دین اسلام و نمود عینی تلاش پیامبر (ص) برای ارتقای زندگی اجتماعی مردم جامعه خود بودند (تقوایی و معروفی، ۱۳۸۹).

مسجد در صدر اسلام از چنان اهمیت بالایی برخوردار بود که عده‌ای معتقدند در زمان پیامبر (ص) مساجد در واقع الگویی از جامعه مطلوب دینی (در مقیاس کوچک) و زمینه‌ای برای فراهم آمدن فضایی مناسب برای تمرین شهروندی بوده‌اند (الویری، ۱۳۸۵: ۸۷). مساجد همواره در طول تاریخ شکل‌گیری خود دارای اثرات اجتماعی، ارتقای

مشارکت‌های مردمی، افزایش امنیت اجتماعی، ایجاد تنوع عملکردی و ارتقای حس تعلق مکانی بوده‌اند. در محیط سنتی اسلام، استفاده از مسجد به گونه‌ای ایده‌آل بود، چراکه به‌عنوان مکانی چندمنظوره برای عبادت و گردهمایی، قرائت قرآن، تصمیم‌گیری سیاسی و نیز مکانی برای استراحت مورد استفاده قرار می‌گرفت (مرتضی، ۱۳۸۷: ۱۲۶). به‌عنوان مثال، مسجد مدینه در صدر اسلام تنها برای ادای فریضه نماز نبود، بلکه مرکز جنب‌وجوش و فعالیت‌های دینی و اجتماعی مسلمان مسجد بود (مطهری، ۱۳۴۹: ۴۰).

از عملکردهای دیگر مساجد می‌توان به کارکرد قضایی، کارکرد مددکاری اجتماعی، کارکرد فرهنگی و کارکردهای آموزشی، برپایی مراسم آیینی همچون برگزاری مراسم تعزیه‌خوانی، مراسم سوگواری و برگزاری مراسم دعا و نیایش در ایام ویژه، اشاره کرد. یکی از مهم‌ترین کارکردهای مساجد، کارکرد آموزشی بوده است که از بدو تأسیس مسجد، در درون آن جای گرفته است و همواره با نشیب و فرازهایی به‌عنوان یکی از کارکردهایی که در درون و یا کنار مسجد قرار داشته مطرح می‌شود. در محیط سنتی اسلام فراگیری تمام معارف و احکام اسلامی، در مسجد انجام می‌گرفته است، همه‌گونه تعلیمات دینی و علمی، حتی امور مربوط به خواندن و نوشتن در آنجا آموزش داده می‌شد. تا آغاز قرن چهارم هجری غالباً مساجد در غیر اوقات نماز، نقش مدارس را ایفا می‌کرده‌اند، حتی بعدها که مراکز تحصیلی از مساجد به مدارس منتقل شد، مدارس در جنب مساجد ساخته می‌شد و از این طریق پیوند ناگسستنی دین و علم به نمایش گذارده می‌شد (حاج سیدجوادی، ۱۳۸۷: ۸۶).

همچنین کاربری‌های گوناگون اطراف مسجد بیانگر جو فعال و پویا و ارزش بالای زمین در اطراف مسجد جامع بود، به گونه‌ای که کاربری‌های تجاری، فرهنگی (انجمن‌های گوناگون و کتابخانه) جهانگردی (مهمانسراها و رستوران‌ها) و خرده‌فروشی‌های دیگر (پورجعفر، ۱۳۸۱: ۷۹) سبب افزایش میزان مطلوبیت محیط برای افراد جامعه می‌شده است. از طرف دیگر مسجد به‌عنوان نهاد اجتماعی است و منطبق با نظریات کارکردگرایی ساختاری کارکردهایی چند بر عهده دارد که در این بخش و در یک جمع‌بندی می‌توان در عملکردهای اجتماعی، فرهنگی و مذهبی مساجد را در برپایی آیین‌های مذهبی، جلسات سخنرانی، کلاس‌های آموزشی، برگزاری اردوهای مسافرتی، وجود کتابخانه، بنیاد خیریه، صندوق قرض‌الحسنه و کمک به نیازمندان خلاصه کرد.

۴-۱. ترویج و رسانش نوآوری

اینکه مساجد و یا هر کالبد دیگری چگونه می‌توانند به معرفی، تبلیغ و ترویج موضوعی خاص که در اینجا فرهنگ ایثار و شهادت است، پردازند، مستلزم این است که مروری بر نظریه‌ها و سیر ترویج و تبلیغ داشته باشیم. نظریه ترویج، انتشار و رسانش نوآوری ابتدا در زمینه‌های کشاورزی و صنعتی و دربارهٔ میزان پذیرش تغییرات فناورانه به کار می‌رفت، اما امروزه در حوزه‌های اجتماعی و آموزشی نیز از آن استفاده روزمره می‌شود (Nutley & Davies, 2000). در این راستا رسانش نوآوری موضوعیت یافته و تأکید بر ابعاد پنهان، آشکار و وابسته به ترویج نوآوری بوده است. مساجد به‌عنوان کالبد‌های اسلامی نیز از این قاعده مستثنی نبوده و الگوی ترویجی و کارکردی آنها در زمینه ترویج فرهنگ ایثار و شهادت به سمت استفاده از الگوهای رسانش نوآوری حرکت کرده است.

انتشار نوآوری، فرایندی است که نوآوری از طریق کانال‌های ارتباطی خاص و طی یک دوره زمانی به اعضای یک نظام اجتماعی منتقل می‌شود. چهار عنصر این تعریف عبارت است از: نوآوری، کانال ارتباطی، زمان مورد نیاز و نظام اجتماعی. نوآوری می‌تواند ایده، شیوه یا شیء تازه و بکری باشد و یا اینکه تازه جلوه کند. به خلاف اسم ظاهری نوآوری، نیازی نیست که نوآوری یک ایده بسیار تازه باشد، بلکه کافی است که ایده، شیوه یا شیئی باشد که از دیدگاه افرادی که آن را می‌پذیرند، تازه و نو جلوه کند (Rogers, 1995: 11) و نوآوری آن نیست که هرچه را قدیمی است، دور بریزیم و هر چه را مدرن است بپذیریم، بلکه بدین معناست که آنچه را محکم و مثبت است، چه قدیمی و چه جدید، در ترکیبی پویا و خلاق قرار دهیم (لطف‌آبادی و نوروزی، ۱۳۸۵). می‌توان استنباط کرد که مساجد در زمینه ترویج فرهنگ ایثار و شهادت باید نخست موضوعیت یافته، کانال‌های مناسب را استفاده و در زمان و ساختار اجتماعی مناسب ایفا گردد. در ادامه به این موضوع خواهیم پرداخت که منظور ما از نقش مساجد در ترویج فرهنگ ایثار و شهادت بیشتر به جنبه کانال‌های ارتباطی ارتباط پیدا می‌کند. کانال‌های ارتباطی مساجد در زمینه ترویج فرهنگی ایثار و شهادت، از طرق مختلف همچون استفاده از فضای سخنرانی و خطبه خوانی، نصب تصاویر، عکس‌ها و مطالب مرتبط و در نهایت برگزاری برنامه‌های مرتبط به دلیل فضای مناسب در نظر گرفته می‌شود.

از سوی دیگر در همین رابطه، فرایند ارتباط اقناعی دارای سه عنصر است که هر کدام

از آنها ویژگی خاص خود را دارند. سه عنصر، پیام‌رسان، مخاطب و پیام در فرایند ارتباط اقناعی نقش مهمی را ایفا می‌کند. پیام‌رسان چهار ویژگی، مهارت ارتباطی، نگرش، دانش و موقعیت، مخاطب ویژگی‌های روان‌شناختی، جامعه‌شناختی داشته و پیام نیز باید قابل فهم، مستدل، قالب‌بندی شده و نتیجه‌بخش باشد (فتح‌الهی و کاملی، ۱۳۹۴). چنانکه پیام‌رسان (خطیب، سخنران، تصویر و...)، مخاطب (نمازگزاران) و در نهایت پیام (فرهنگ ایثار و شهادت) در مساجد به خوبی قابل تبیین و بررسی است. نگاه از این جنبه نیز می‌تواند به نقش مساجد در ترویج فرهنگ ایثار و شهادت کمک کند.

۵-۱. رسانش نوآوری در فضاهای اسلامی

تبلیغ هر دو جنبه هنری و علمی را در برمی‌گیرد. اگر هنرمند معمار بخواهد در مرحله بیان اندیشه‌ها و احساس‌ها و نیز اثرگذاری آن به مخاطب از طریق ارائه اثر، جاودان و ماندگار باشد، باید با تمسک به معنویت و آشنایی با حقایق نظام آفرینش به کشف اثر دست یابد. بنابراین اگر انسان به‌سوی ادراک مفاهیم جاودان الهی حرکت کرده یا کوشش کند آموزه‌های معنوی را در بناهای خویش مورد استفاده قرار دهد، به‌صورت ناخودآگاه تمامی نیازهای فیزیکی و مادی او نیز برطرف می‌شود. از این رو، هنر و معماری اسلامی، تلاش در جهت دستیابی به فطرت آدمی است که همانا تقرب به کمال را در عمل و اندیشه پی‌ریزی کرده و رسیدن به نظام توحیدی را از اصول برپایی هر اثر در رفتار و تبلیغ آن قرار می‌دهد. آنچه از محصول معماری و پیام هنر اسلامی دریافت می‌شود، عرضه اعتقاد و نگرش معمار و هنرمند اهل تدبیر به آموزه‌های دینی است. هنر او مبلغ این حقیقت آشکار است که نظام مادی و معنوی همسو و هم‌راستا در تعالی اندیشه وحدت‌آفرین در جامعه اسلامی سیر کرده است (کاظمی و کلاتری، ۱۳۹۰).

آثار معماری و ابنیه تاریخی و نیز آثار دینی نمایانگر و مبلغ احساس عمیق و اندیشه متعالی است که از اعماق وجود هنرمند مؤمن سرچشمه گرفته و حرکت‌های عظیم در آثار هنری نسل‌های بعدی را پی‌ریزی کرده است. بررسی آثار چنین می‌نمایاند که تنگناهای جهان مادی دایره محدودی از هنر را ایجاد می‌کند، در حال یک عالم نامتناهی معنویت، آثار نامحدودی را متناسب با فضای معنوی، روحانی و ملکوتی آن را در بر خواهد داشت. تبلیغ و پیام‌رسانی در هنر و معماری اسلامی با هدف‌گذاری حقیقی و فطری، تنها گزاره را

توحید معرفی می‌کند. در پایان به این نکته باید اشاره داشت که پدیده عصر مدرن در حوزه هنر، پیاده‌سازی نظام خیالی و اندیشه ماتریالیستی را تبلیغ می‌کند. این در حالی است که معماری و هنر اسلامی در پی کشف آهنگ آفرینش و تجلی نظام توحیدی است. در بینش اسلامی، علاوه بر جنبه‌های ظاهری توجه به جنبه‌های باطنی پدیده‌های عالم اهمیت دارد. شناخت از حقیقت اشیا و پدیده‌ها، همان آگاهی از معنای مستتر در پس کالبد بوده و فرم، محتوا و پیام جنبه‌هایی است که چون وحدت در کثرت، روایت باری تعالی را دارد. در حوزه هنر و معماری اسلامی آشنایی با مبانی تفکر و اندیشه اسلامی در کشف اثر هنری نقش مؤثر ایفا کرده و طرح مایه آن بازخورد جنبه‌های صوری و معنایی را نیز طلب می‌کند. به همین منظور ابزارهای پیام‌رسانی معنوی در معماری اسلامی باعث افزایش توان فهم و درک مخاطب از فضای معماری می‌گردد و تقرب او را به جنبه‌های توحیدی مهیا خواهد کرد. نسبت بین ظاهر و باطن یا صورت و معنا لازمه برپایی اثر معماری است و از وجوه وحدت‌آفرین در معماری اسلامی محسوب می‌شود. بهره‌گیری از تبلیغ و پیام‌رسانی، ابزار اثربخش در تبیین این نسبت است و در ادراک مخاطب و نیز آشکار ساختن حقیقت و صورت باطنی اشیا مؤثر و جزء لاینفک معماری اسلامی است (همان).

با مروری که بر کارکرد مساجد، تئوری رسانش نوآوری و جایگاه تبلیغ و ترویج در فضاهای اسلامی همچون مساجد انجام گرفت، می‌توان نتیجه گرفت که ارتباط مساجد و ترویج فرهنگ ایثار و شهادت ارتباطی از نوع رسانش نوآوری در فضاهای اسلامی است و این موضوع با توجه به پیشینه‌های تجربی از سه بعد قابل جمع‌بندی است. به عبارت دیگر، بر اساس این مبانی مساجد از سه جنبه تصویرسازی (استفاده از تصاویر، عکس‌ها، فیلم‌ها و آنچه به چشم می‌آید)، تجهیز (بر به کارگیری امکانات و تجهیزات فرهنگی تأکید می‌شود) و در نهایت برنامه‌های اجرایی (به انجام سخنرانی‌ها، مراسم و یادواره‌ها، تبلیغ و اطلاع‌رسانی‌ها پرداخته می‌شود)، در زمینه ترویج فرهنگ ایثار و شهادت نقش ایفا می‌کنند. این سه بخش، محور اصلی طراحی فرضیات قرار گرفته است، به طوری که سه فرضیه زیر ارائه می‌شود:

- مساجد استان خراسان رضوی در شاخص ایثارگری و شهادت‌طلبی در سطح تحلیلی تصویرسازی نقش مناسبی ایفا کرده‌اند.

- مساجد استان خراسان رضوی در شاخص ایثارگری و شهادت‌طلبی در سطح تحلیلی تجهیز نقش مناسبی ایفا کرده‌اند.

- مساجد استان خراسان رضوی در شاخص ایثارگری و شهادت‌طلبی در سطح تحلیلی برنامه‌های اجرایی نقش مناسبی ایفا کرده‌اند.

منظور از وضعیت مناسب در این پژوهش این است که مقدار شاخص‌های مورد نظر بیشتر از متوسط باشد. متوسط نیز حد میانی یا میانگین شاخص است. گویه‌ها در قالب لیکرت ۵ گزینه‌ای طراحی شده و بنابراین شاخص نهایی نیز در بازه یک تا پنج ساخته شده و حد میانگین آن نیز ۲/۲ است. بنابراین اگر شاخصی بالاتر از این مقدار باشد، مناسب است.

۲. پیشینه پژوهش

ترویج فرهنگ ایثار و شهادت امروزه در بسیاری از پژوهش‌ها به چشم می‌خورد و از سوی دیگر در زمینه کارکردهای اجتماعی و فرهنگی مساجد نیز پژوهش‌های چندی صورت گرفته است. در ادامه به مواردی از پژوهش‌های انجام شده در این باره اشاره شده است:

- امان‌پور (۱۳۸۹) به ارائه راهکارهای عملی ترویج و گسترش فرهنگ صداقت و شهادت در مجتمع‌های زیستی شهری با انجام سازوکارهای علمی، هنری و جامعه‌شناختی و با شناخت و بهره‌گیری از ابزارهای ارتباطی جدید (مولتی‌مدیا) می‌پردازد.

- هاشمی (۱۳۸۹) راهکارهای ترویج فرهنگ ایثار و شهادت در جامعه را شمرده و در آن به استفاده از نهادهای دینی برای این کار اشاره می‌کند.

- نورانی (۱۳۸۸) در آسیب‌شناسی شیوه‌های ترویج فرهنگ ایثار و شهادت، یکی از آسیب‌های مهم در ترویج را عدم توجه به عمق تبلیغات اسلامی را بیان می‌کند.

- بهمنی (۱۳۸۹) مهم‌ترین روش ترویج فرهنگ ایثار و شهادت را استفاده از نهادهای آموزشی در فضایی فرهنگی و مبتنی بر آموزه‌های دینی و علمی و عملیاتی کردن فرهنگ ایثار و شهادت می‌داند.

- محمدی و صفرزاده (۱۳۸۹)، تشکیل هیئت‌ها و انجمن‌های مردمی برای ترویج فرهنگ ایثار و شهادت را یکی از استراتژی‌های ترویج فرهنگ ایثار و شهادت در جامعه می‌دانند.

- فاضلی (۱۳۸۷) چهار گفتمان شامل گفتمان سنتی، گفتمان سکولار، گفتمان

ایدئولوژیک - انقلابی و گفتمان ایدئولوژیک - انتقادی را به مثابه گفتمان‌های غالب مسجد در ایران معرفی می‌کند که تبلیغ و ترویج فرهنگ ایشار و شهادت در گفتمان سنتی و انقلابی به چشم می‌خورد.

- تقوایی و معروفی (۱۳۸۹) معتقد هستند که مساجد به ارتقای کیفیت محیط اجتماعی محلات منجر می‌شوند.

- در پژوهشی عباسپور (۱۳۸۲) بیان می‌کند که بین حضور در مسجد و داشتن روحیه شهادت‌طلبی، بین حضور در مسجد و ایشارگری و بین حضور در مسجد و گرایش به ارزش‌های اسلامی، همبستگی و همخوانی وجود دارد.

- به نظر طالقانی و همکاران (۱۳۸۹) نیز در بررسی مهم‌ترین و اثرگذارترین عامل در موفقیت و اثربخشی جماعت، شایستگی‌های امام مسجد است و مؤلفه فضایل اخلاقی - رفتاری اوست.

- نظری و حسن‌پور (۱۳۹۱) در پژوهشی خود به این نتیجه می‌رسند که ساختارهای قدرت در نظام جمهوری اسلامی ایران مبتنی بر مفهوم منتشرشده‌ای از فرهنگ است که درون تمام ساختارهای سیاسی و اجتماعی و از جمله مسجد حضور دارد و به تولید و بازتولید قدرت می‌پردازد.

- کاظمی و کلانتری (۱۳۹۰) بیان می‌دارند که بهره‌مندی از ویژگی‌های معنایی برای طراحی معماری مسجد در پیام‌رسانی توحیدی مؤثر است و بستر مناسبی را برای ادراک مخاطب و تبلیغ اندیشه معنوی مهیا می‌سازد.

- رضایی تبار و همکاران (۱۳۹۱) الگوی تعاملی توانمندسازی از طریق مشارکت‌های اجتماعی در کمیته امداد امام خمینی (ره) با رویکرد مسجدمحوری را بررسی و شاخص‌های کاهش فقر، احیای آموزه‌های دینی در زمینه انفاق و نوع‌دوستی، احیای جایگاه مساجد در نظام اسلامی، افزایش همبستگی و سرمایه اجتماعی، افزایش رضایتمندی و عزت‌نفس نیازمندان، کاهش هزینه‌های اجرایی و تشکیلاتی و در نتیجه افزایش بهره‌وری عرضه خدمات حمایتی به محروم‌ترین اقشار جامعه را به کمک مساجد ممکن می‌دانند.

- مهدوی نژاد و مشایخی (۱۳۸۹) در ابتدا دو دسته کارکرد مسجد یعنی آیینی و فرهنگی - اجتماعی را ذکر کرده و برآیند این دو کارکرد را زمینه‌ساز اقبال عمومی و استقبال مردم از مساجد می‌دانند. آنها نتیجه می‌گیرند: زمانی که مساجد برای انجام تنوعی

از فعالیت‌های فرهنگی اجتماعی مناسب‌سازی شوند، در شهرها و محلات در مرکز فعالیت‌های اجتماعی قرار می‌گیرند، دامنه فعالیت‌هایشان دائمی است؛ فرایند طراحی در جست‌وجوی کیفیتی است که بیش از هر چیز بر ارتقا حضور شهروندان در بخش‌های مختلف مسجد و در طول تمام شبانه‌روز تکیه دارد، مسجدی که بخشی از زندگی محله‌ای شهری است.

با بررسی پیشینه، این نتیجه عاید می‌شود که مسجد ظرفیت‌های بالایی در زمینه فرهنگی و اجتماعی دارد. از سوی دیگر ایثارگری و شهادت نیز از ابعاد و شاخص‌های دینداری و ارزش‌های اسلامی است. بنابراین می‌توان این موضوع را کنکاش کرد که مساجد می‌توانند زمینه‌ساز ترویج فرهنگ ایثارگری و شهادت باشند، اما آیا این مسئله در مساجد امروز تبیین می‌شود و از این ظرفیت‌ها به‌درستی استفاده می‌شود.

۳. روش پژوهش

روش مورد استفاده در این پژوهش پیمایش است. ابزار مورد استفاده پرسشنامه محقق‌ساخته با هدف جمع‌آوری اطلاعات در مورد گرایش جامعه آماری مورد مطالعه به ارزش‌های اسلامی در حوزه جهاد و دفاع، شهادت‌طلبی و ایثارگری است. بدیهی است پرسش‌ها متناسب با مؤلفه‌های نهاد مسجد و دربردارنده ویژگی‌های مختلف یک نهاد همچون تأمین نیازهای جامعه و حاکمیت ارزش‌ها و هنجارها خواهد بود. در بخش کیفی نیز ابزار مورد استفاده مصاحبه بی‌رهنمود یا غیر ساخت‌یافته مدنظر قرار می‌گیرند. جامعه آماری پژوهش، کلیه افراد بالای ۲۰ سال استان در طبقات مختلف است که استفاده‌کننده مساجد شهر مشهد هستند. با توجه به اینکه هرگز نمی‌توان آمار دقیق نمازگزاران را به دست آورد، تعداد مساجد استان و شهر مسجد ملاک نظر قرار گرفت. با توجه به آمار امور مساجد استان حدود ۷۰۰۰ مسجد در استان خراسان رضوی وجود دارد که از این تعداد ۱۲۰۰ مسجد در شهر مشهد است. بنابراین ملاک عمل نیز این آمار در نظر گرفته شد. در مجموع تعداد ۴۲ مسجد و از بین آنها ۴۲۰ نمازگزار محور بررسی این پژوهش قرار گرفت. با توجه به اینکه تعداد نمازگزاران مشخص نیست، ولی فهرست مساجد در اختیار است، ملاک انتخاب نمونه مساجد در نظر گرفته شده و تعداد آنها و همچنین شهرهای مربوطه نیز توسط کارفرما در اختیار محققین قرار گرفت. اما شیوه انتخاب مساجد در تمامی مراحل به‌صورت تصادفی ساده بوده است. ابزار جمع‌آوری اطلاعات به‌صورت کلی شامل شاخص‌های زیر بود:

۱. تصویرسازی در زمینه ایثارگری و شهادت‌طلبی؛ اعم از تصاویر شهدا، خاطرات و نمادهای فرهنگی شهدا، ۲. تجهیز در زمینه ایثارگری و شهادت‌طلبی؛ ویتترین شهدا، کتابخانه و ساختار مدیریتی و روحانی و ۳. اجرای برنامه در زمینه ایثارگری و شهادت‌طلبی؛ پاسداشت شهدا و ایثارگران، دعوت در برنامه‌ها و مراسم‌ها و جلسات و هم‌اندیشی.

پژوهش حاضر اگرچه در عنوان به نظر علی می‌رسد، اما در اصل تحلیل تک متغیره برای هر کدام از مفاهیم بالاست. بنابراین متغیر مستقل و وابسته در آن مطرح نیست و آزمون‌های آماری نیز از نوع تک‌متغیره است. برای بررسی اعتبار در این پژوهش از اعتبار محتوایی با توافق داوران و روایی سازه با تحلیل عاملی تأییدی ابزار پژوهش و برای پایایی نیز از آلفای کرونباخ شد که در شاخص ایثارگری (۰/۸۱) و در شاخص شهادت‌طلبی نیز (۰/۸۹) به دست آمد. جهت آزمون فرضیات مسیری از توصیف به استنباط طی شده است. به این صورت که ابتدا توصیف یافته‌های پژوهش، سپس بررسی پیش فرض‌های آزمونی فرضیات که در آن نرمال بودن داده‌ها، کمی بودن و در نهایت تعداد نمونه هر آزمون بررسی و در نهایت آزمون اصلی فرضیات صورت گرفته است. خاطرنشان می‌شود که در راستای فهم بهتر موضوع و تدقیق ابعاد آن، همبستگی درونی نیز مورد سنجش قرار گرفته است.

۱-۳. تعریف مفاهیم

- تصویرسازی در زمینه ایثارگری و شهادت‌طلبی: منظور از تصویرسازی قابل درک و روشن ساختن معنای و یا متن با استفاده از هنر تصویر، نقاشی، عکس گفته می‌شود (مثالی، ۱۳۸۶: ۱۵۹). در این پژوهش منظور ما تصویرسازی پیرامون شهادت‌طلبی و ایثارگری در قالب یک تعریف عملیاتی، استفاده از تصاویر شهدا، دست‌نوشته‌ها، خاطرات و جملات پیرامون آنها در فضای داخلی و بیرونی مساجد است.

- تجهیز در زمینه ایثارگری و شهادت‌طلبی: در المعانی آمده است که تجهیز کردن به معنای آماده کردن و آنچه برای هدفی یا کاری به کار گرفته می‌شود، است. در تعریف عملیاتی این مفهوم نیز به‌طور مشخص تجهیز کردن به معنای مجهز کردن مسجد در کتابخانه، کانون فرهنگی، ویتترین شهدا، فیلم و مستندهای دفاع مقدس است.

- اجرای برنامه در زمینه ایثارگری و شهادت‌طلبی: برنامه نیز به فعالیتی می‌گویند که در سازمان و در راستای اهداف آن و به توسط ابعاد فرایندی و اجرایی صورت می‌گیرند. در این پژوهش نیز برنامه‌های مرتبط با ایثارگری و شهادت‌طلبی در بخش‌هایی همچون جشن‌ها، سخنرانی، خطبه‌خوانی، میزگرد و هم‌اندیشی تعریف عملیاتی شده است.

۴. یافته‌های پژوهش

از آنجا که این پژوهش به بررسی نقش مساجد می‌پردازد، دارای بخش توصیفی برجسته‌تری است، اما بخش استنباطی نیز آزمون رابطه بین شاخص‌ها، آزمون فرضیات، اولویت‌بندی شاخص‌ها و در نهایت مقایسه شاخص‌ها بین مشهد و شهرستان‌ها را در بر می‌گیرد. بنابراین، یافته‌های پژوهش در بخش‌های توصیف کلی، بررسی پیش‌فرض‌ها و در نهایت آزمون فرضیات انجام می‌گیرند. در ابتدا اینکه، از بین کل پاسخگویان ۷۱ درصد مربوط به مشهد و ۲۹ درصد دیگر نیز مربوط به شهرها هستند. از سوی دیگر از بین شهرها نیز به تصادف شهرهای تربت‌جام، نیشابور، تربت‌حیدریه و قوچان انتخاب شده‌اند. این انتخاب ضمن تصادفی بودن مبتنی بر موقعیت جغرافیایی، موقعیت فرهنگی و اجتماعی و قومیت و همچنین اهمیت شهر در استان بوده است. همچنین، نیمی از پاسخگویان مرد و نیم دیگر زن، ۲۵ درصد مجرد و ۷۵ درصد متأهل و بیشتر آنها نیز دارای مدرک دیپلم و پس از آن نیز سیکل هستند و در نهایت میانگین سنی پاسخگویان ۳۸ سال، تعداد اعضای خانواده ۴ نفر و میانگین درآمد نیز ۸۲۳ هزار تومان است.

جدول ۱. توصیف شاخص‌های اصلی پژوهش

شاخص کلی	شاخص کلی شهادت‌طلبی	شاخص کلی ایثارگری	شاخص تصویرسازی	شاخص تجهیز	شاخص برنامه
میانگین	۲/۳۳۷۷	۲/۴۳۷۰	۲/۱۰۱۷	۲/۳۸۲۹	۲/۴۱۶۳
انحراف معیار	۰/۸۷۵۶۰	۰/۹۷۷۱۳	۰/۹۲۰۴۵	۰/۹۴۶۰۶	۰/۹۹۰۵۴

جدول بالا نشان می‌دهد که میانگین شاخص کلی نقش مسجد در شهادت‌طلبی ۲/۳۳، نقش مسجد در ایثارگری ۲/۴۳ است. از سوی دیگر میانگین سه سطح تحلیلی شاخص تصویرسازی ۲/۱۰، شاخص تجهیز ۲/۳۸ و شاخص برنامه نیز ۲/۴۱ است. شایان ذکر است که این میانگین در بازه یک تا پنج قرار دارد.

جدول ۲. همبستگی درونی شاخص‌های پژوهش

شاخص برنامه	شاخص تجهیز	شاخص تصویرسازی	
		۱	شاخص تصویرسازی
	۱	۰/۷۴۰	شاخص تجهیز
۱	۰/۸۷	۰/۷۰	شاخص برنامه
** همبستگی معنادار در سطح ۰/۰۱			

با توجه به جدول ۲ می‌توان گفت که بین شاخص‌های ایثارگری و شهادت در سه سطح تصویرسازی، تجهیز و برنامه همبستگی مثبت و معنادار وجود دارد. این بدان معناست که بین این شاخص‌ها رابطه درونی قوی وجود داشته و از یک مجموعه مفهومی تبعیت می‌کنند. با توجه به اینکه شاخص‌های سه گانه پژوهش نرمال هستند، جهت سنجش این اینکه آیا این شاخص‌ها دارای مقداری کمتر یا بیشتر از متوسط هستند از آزمون تک‌نمونه‌ای^۱ از زیرمجموعه‌های آزمون t استفاده شده است.

جدول ۳. آزمون فرضیات پژوهش

مقدار معناداری	t	خطای استاندارد	انحراف معیار	میانگین	
۰/۰۰۰	۸/۸۳۷	۰/۰۴۵۰۷	۰/۹۲۰۴۵	۲/۱۰۱۷	شاخص تصویرسازی
۰/۰۱۲	۲/۵۳۰	۰/۰۴۶۲۷	۰/۹۴۶۰۶	۲/۳۸۲۹	شاخص تجهیز
۰/۰۸۵	۱/۷۲۶	۰/۰۴۸۵۱	۰/۹۹۰۵۴	۲/۴۱۶۳	شاخص برنامه

با توجه به جدول ۳ در رابطه با هر سه فرضیه می‌توان قضاوت کرد: با توجه به اینکه میانگین شاخص تصویرسازی کمتر از متوسط (۲/۵) بوده و از سوی دیگر این اختلاف با توجه به پایین بودن سطح معناداری، قابل قبول و معنادار است، می‌توان گفت که نقش مسجد در ایثارگری و شهادت‌طلبی در بخش تصویرسازی کمتر از متوسط و قابل تعمیم به جامعه آماری است (تأیید فرضیه آماری). شایان ذکر است که فرضیه آماری و فرضیه محقق با هم تفاوت دارند. فرضیه آماری اختلاف با میانگین است، نه مناسب بودن آن. بنابراین فرضیه آماری در این بین تأیید شده، ولی مقدار آن کمتر از متوسط است. به عبارت دیگر، چون فرضیات تک بعدی است، اختلاف با میانگین یک مسئله و کمتر یا بیشتر از بودن نیز موضوع دیگری است. پس فرضیه محقق مبنی بر مناسب بودن تأیید نشده است.

1. One-sample statistics

۲. انتخاب این عدد به منزله حد وسط بین ۱ تا ۵ است که شاخص‌ها نیز در این بازه ساخته شده است.

با توجه به اینکه میانگین شاخص تجهیز کمتر از متوسط (۲/۵) بوده و از سوی دیگر این اختلاف با توجه به پایین بودن سطح معناداری، قابل قبول و معنادار است، می‌توان گفت که نقش مسجد در ایثارگری و شهادت‌طلبی در بخش تجهیز کمتر از متوسط و قابل تعمیم به جامعه آماری است (تأیید فرضیه آماری). در این رابطه نیز توضیح فرضیه قبل صادق است.

اگرچه میانگین شاخص برنامه کمتر از متوسط (۲/۵) است، این اختلاف با توجه به بالا بودن سطح معناداری، قابل قبول و معنادار نیست و می‌توان گفت که نقش مسجد در ایثارگری و شهادت‌طلبی در بخش برنامه متوسط است (رد فرضیه آماری). در این رابطه نیز توضیح فرضیه اول صادق است. بنابراین مساجد در هر سه بخش تأثیر کم دارند، ولی این ضعف در دو بخش تصویرسازی و تجهیز بیشتر از اجرای برنامه‌ها است. با توجه به اینکه سطوح معناداری در دو شاخص تصویرسازی و تجهیز کمتر از پنج درصد است، فرضیه آماری رد می‌شود، ولی این بدان معنا نیست که میزان این دو شاخص بیشتر از متوسط و مثبت است. در شاخص برنامه نیز مقدار شاخص نزدیک به متوسط بوده و فرضیه آماری تأیید شده است. مقایسه میانگین در اندازه‌های تکراری و آزمون فریدمن برای اولویت‌بندی شاخص‌های سه‌گانه صورت گرفت. جدول ۴ نشان می‌دهد که شاخص برنامه بیشترین مقدار، شاخص تجهیز متوسط و شاخص تصویرسازی نیز کمترین میزان را در ترویج فرهنگ ایثار و شهادت به خود اختصاص داده است.

جدول ۴. مقایسه شاخص‌های اصلی با یکدیگر

شاخص‌ها	میانگین	انحراف معیار	معناداری اثر پیلای	مقدار فریدمن	معناداری فریدمن
شاخص تصویرسازی	۲/۱۰۱۷	۰/۹۲۰۴۵	۰/۰۰۱	۶۵/۵۵۷	۰/۰۰
شاخص تجهیز	۲/۳۸۲۹	۰/۹۴۶۰۶			
شاخص برنامه	۲/۴۱۶۳	۰/۹۹۰۵۴			

در نهایت اینکه مقایسه‌ای نیز بین مقادیر شاخص‌ها به تفکیک مشهد و شهرستان‌ها صورت گرفته و نتایج نیز در جدول زیر خلاصه شده است. در این رابطه از آزمون مقایسه میانگین در جوامع مستقل استفاده شده است.

جدول ۵. مقایسه میانگین شاخص‌های اصلی در مشهد و شهرستان

معناداری	t	انحراف معیار	میانگین	تعداد	مساجد در:	
۰/۳۸	۱/۱۸	۰/۹۴	۲/۰۹	۳۰۰	مشهد	شاخص تصویرسازی
		۰/۸۶	۲/۱۱	۱۲۰	شهرستان	
۰/۴۱	۱/۰۷	۰/۹۸	۲/۳۸	۳۰۰	مشهد	شاخص تجهیز
		۰/۸۵	۲/۳۸	۱۲۰	شهرستان	
۰/۰۴	۲/۱۹	۰/۹۷	۲/۳۶	۳۰۰	مشهد	شاخص برنامه
		۰/۹۵	۲/۵۴	۱۲۰	شهرستان	

جدول ۵ نیز نشان می‌دهد که دو شاخص تصویرسازی و تجهیز در مشهد و شهرستان با یکدیگر اختلاف معناداری ندارد، اما شاخص برنامه‌های مرتبط با ایثار و شهادت در شهرستان‌ها وضعیت مناسب‌تری نسبت به شهر مشهد دارد و این اختلاف نیز معنادار است.

۵. جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

حفظ و اشاعه روحیه ایثارگری و شهادت‌طلبی نه تنها در افزایش کمالات انسانی، نقش بسزایی ایفا می‌کند، بلکه ضامن مصونیت و حفظ جامعه در برابر اهریمنان است و در این راستا ارزش‌های اسلامی نیز به‌نوعی نمود خود را باز می‌یابد. با این وجود، هرچند در دوران شکل‌گیری انقلاب شکوهمند اسلامی و در دوران دفاع مقدس، فضای جامعه آکنده از شوق به شهادت و کشته شدن در راه خدا شد و از انواع روش‌ها در راستای ترویج فرهنگ ایثار و شهادت بهره‌جسته شد. اگرچه این برنامه‌ها دارای مشکلاتی بود، همچنان جای خالی برخی از مسائل همچون نقش مساجد در این زمره احساس می‌شود.

در این راستا، اولین قدم شناسایی بسترها و عوامل تأثیرگذاری بر شکل‌گیری و گسترش ایثارگری و همچنین اخلاق مبتنی بر شهادت و ارزش‌های اسلامی است تا بر مبنای آن بتوان برای دستیابی به اهداف فوق، برنامه‌ریزی کرد. به نظر می‌رسد یکی از کانون‌های اصلی تربیت معنوی و هدایت جامعه به سوی ارزش‌های اسلامی و همچنین ترویج فرهنگ ایثار و شهادت، مساجد هستند. مسجد به‌عنوان مرکز جماعات مذهبی و معبد مسلمین از صدر اسلام تاکنون نقش برجسته‌ای در حفظ و گسترش دستاوردهای اسلام داشته است. به‌نوعی که مساجد کارکردهای فرهنگی (برگزاری نماز جماعت، خطبه‌خوانی و روضه‌خوانی)، نظامی (آموزش فکری اجتماعی و نظامی، تهییج مردم و رزمندگان، مدیریت جنگ، آموزش کمک‌های اولیه و محافظت از مردم)، تبلیغی

(ارتباطات اسلامی با مردم، تدریس و آموزش مبلغ و توزیع بسته‌های آموزشی)، سیاسی (رأی‌گیری، مشاوره‌ها، آیین حکومت‌داری و تجمع مسلمین) از جمله این کارکردها بوده است.

در حال حاضر که در دوران صلح و آرامش به سر می‌بریم، مساجد نقش‌های مختلفی ایفا می‌کنند. حفظ یاد و خاطره شهدای جنگ و تجلیل مداوم از شهدای هر محله در مساجد همان محل از جمله این نقش‌هاست. دسته‌هایی از اهالی محل در مناسبت‌های گوناگون برای بازدید از خانواده‌های شهدا در مسجد محل تجمع کرده و پس از سازمان‌دهی، به منزل شهدا می‌رفتند. همچنین اجرای فیلم‌ها و سرودهای مرتبط با ترویج فرهنگ ایثار و شهادت، نصب پوسترها و عکس‌ها و خاطرات و وصیت‌نامه شهدا، فعالیت کانون‌های فرهنگی، فعالیت پایگاه‌های بسیج و این موارد از جمله موضوعاتی است که امروزه در مساجد به روشنی به چشم می‌خورد.

نتایج این پژوهش نشان داده است که در حال حاضر در زمره مسائل اساسی دفاع مقدس و زمینه مشترک آن با کارکرد مساجد فاصله وجود دارد و لازم است در این زمینه قدم‌هایی برداشته شود. یافته‌های این پژوهش نشان داده است که خطبای مساجد در بین سخنرانی‌های خود کمتر به مباحث ایثار و شهادت پرداخته و بیشتر به سوی بیان مسائل اخلاقی و ارزش‌های اسلامی اشاره می‌کنند. در رابطه با فرضیه اول، این نتیجه به دست آمد که در حوزه تصویرسازی در فضای مسجد پیرامون ایثارگری و شهادت‌طلبی اگرچه ظرفیت‌های بسیاری وجود دارد اما میزان استفاده از این ظرفیت ضعیف و بنابراین ارزیابی نمازگزاران نیز کمتر از متوسط به دست آمد. همچنین در رابطه با فرضیه دوم نیز مسئله قبل حاکم بوده و در تجهیز مساجد ضعف وجود دارد، اما در فرضیه سوم وضعیت کمی بهتر بوده و مساجد در برگزاری برنامه‌ها از ایثارگری و شهادت‌طلبی استفاده می‌کنند. با توجه به این سه فرضیه مهم پیشنهادهای زیر ارائه می‌گردد:

۱. تدوین سند چشم‌انداز در زمینه جایگاه مساجد در شهادت‌طلبی، ایثارگری و گرایش به ارزش‌های اسلامی؛
۲. راه‌اندازی شبکه مجازی ایثار و شهادت در مساجد؛
۳. تقویت کانون‌های فرهنگی مساجد در زمینه ایثار و شهادت؛
۴. تقویت و حمایت از پایگاه‌های بسیج در زمینه ایثار و شهادت؛

۵. استفاده از توان شورای اجتماعی محلات در زمینه ایثار و شهادت در مساجد؛
۶. تفاهم با سازمان امور مساجد کشور در زمینه ایثار و شهادت؛
۷. برگزاری مسابقه و هم‌اندیشی با موضوع ایثار و شهادت مشترک با مساجد؛
۸. تجهیز کتابخانه‌های مساجد در زمینه ایثار و شهادت؛
۹. استفاده از توان بانوان در زمینه ایثار و شهادت؛
۱۰. نصب وصیت‌نامه، تصاویر، خاطرات و دست‌نوشته شهدا در قالب پیام‌های هفتگی و روزانه.

فهرست منابع

الف) منابع فارسی

۱. اردشیری، مهیار، خلیل حاجی پور و سمیه حکیمی (۱۳۹۲). «بررسی نقش و جایگاه ساختار کالبدی محله‌های شهری بر شکل‌گیری سرمایه اجتماعی»، مجله پژوهش و برنامه‌ریزی شهری، سال ۴، شماره ۱۳: ۵۶-۳۵.
۲. اسکافی، مریم و حمید مسعودی (۱۳۹۲). بررسی عملکرد سازمان‌های استان خراسان رضوی در زمینه ترویج فرهنگ ایثار و شهادت، طرح پژوهشی، ناظر غلامرضا صدیق اورعی، بنیاد شهید و امور ایثارگران.
۳. اسماعیلیان، سحر و محمدرضا پورجعفر (۱۳۹۰). «در جست‌وجوی معیارهای شکل‌دهنده شبکه فضاهای شهری در بافت تاریخی ایران، نمونه موردی: اصفهان، دردشت»، مدیریت شهری، شماره ۳۱: ۸۲-۶۵.
۴. الویری، محسن (۱۳۸۵). «مسجد الگوی جامعه دینی»، مجموعه مقالات برگزیده سومین همایش هفته جهانی مساجد (فروغ مسجد).
۵. امان‌پور، سعید (۱۳۸۹). «راهکارهای عملی ترویج و گسترش فرهنگ صداقت و شهادت در مجتمع‌های زیستی شهری»، همایش ملی راه‌های ترویج و گسترش فرهنگ صداقت و شهادت در دانشگاه‌ها، مؤسسه آموزش عالی باختر.
۶. انوری، حسن (۱۳۸۱). فرهنگ بزرگ سخن، تهران: نشر سخن.
۷. بهمنی، فرانک (۱۳۸۹). «راهکارهای تقویت فرهنگ ایثار و شهادت در بین دانش‌آموزان و دانشجویان»، مجموعه مقالات همایش ملی فرهنگ ایثار و شهادت، دانشگاه زنجان.
۸. پورجعفر، محمدرضا (۱۳۸۱). «توجه به معیارهای طراحی شهری و معماری در مساجد قدیمی (مورد مطالعه مسجد جامع دهلی)»، مجله مدرس هنر، شماره ۱۳۸۱.
۹. پورعزت، علی اصغر (۱۳۸۷). مبانی دانش اداره دولت و حکومت: مبانی مدیریت دولتی، تهران: سمت.
۱۰. تقوایی علی‌اکبر و سکینه معروفی (۱۳۸۹). «ارزیابی نقش مساجد در ارتقا کیفیت محیط، مطالعه موردی: مسجد امیر تهران»، مدیریت شهری، بهار و تابستان، ۸ (۲۵): ۲۱۹-۲۳۴.
۱۱. حاج سیدجواد، فریبرز (۱۳۷۸). «مسجد مدرسه‌ها»، مجموعه مقالات همایش مسجد، انتشارات دانشگاه هنر.
۱۲. رضایی‌تبار، رضا، حمید زارع و سیدمحمد مقیمی (۱۳۹۱). «الگوی تعاملی توانمندسازی از طریق مشارکت‌های اجتماعی در کمیته امداد امام خمینی (ره) با رویکرد مسجدمحوری»، نشریه مدیریت اسلامی، پاییز و زمستان، شماره ۴: ۱۷۳-۱۴۷.
۱۳. زرگر، اکبر (۱۳۸۶). راهنمای معماری مسجد، تهران: نشر دید.
۱۴. طالقانی، غلامرضا، حسن عابدی جعفری، ابوالحسن فقیهی و رسول عباسی (۱۳۸۹). «مدیریت مسجد: تدوین الگوی شایستگی منابع انسانی»، پژوهش‌های مدیریت منابع انسانی پاییز و زمستان، ۲ (۴-۳): ۸۰-۵۵.

۱۵. عباسپور، نورعلی (۱۳۸۲). ایثار و شهادت در آینه مسجد، نشر شاهد.
۱۶. فاضلی، نعمت اله (۱۳۸۷). «مسجد و مدرنیت: مروری تحلیلی و جامعه‌شناختی به گفتمان‌های مسجد در ایران»، پژوهشنامه علوم انسانی و اجتماعی، ۸(۱): ۱۳۲-۹۹.
۱۷. فتح الهی، ابراهیم و ابراهیم کاملی (۱۳۹۴). «فرایند اقناع در قرآن کریم»، فصلنامه علمی و پژوهشی تحقیقات علوم قرآن و حدیث دانشگاه الزهراء، سال دوازدهم، شماره یک: ۷۵-۹۹.
۱۸. کاظمی، سیدمحمد و حسین کلانتری خلیل آباد (۱۳۹۰). «ابزارهای پیام رسانی معنوی در معماری مسجد با تأکید بر نقش ایدئولوژی اسلامی»، مطالعات شهر ایرانی اسلامی، زمستان، دوره ۲، شماره ۶: ۴۶-۴۱.
۱۹. لطف آبادی، حسین و وحیده نوروزی (۱۳۸۵). «خرد مینوی، دانش عینی و رشد یافتگی شخصیت علمی محقق به‌عنوان مبنای نوآوری آموزشی و تربیتی»، فصلنامه نوآوری‌های آموزشی، شماره ۱۵، سال پنجم.
۲۰. مثقالی، فرشید (۱۳۸۶). «دیزاین و تصویرسازی»، فصلنامه حرفه هنرمند، شماره ۱۹، بهار.
۲۱. محمدی ری شهری، محمد (۱۳۸۶). فرهنگنامه مسجد، ترجمه مرتضی خوش نسب، قم: انتشارات دارالحدیث.
۲۲. محمدی، فتاح و مهدی صفرزاده (۱۳۸۹). «استراتژی (راهکارهای) ترویج فرهنگ ایثار و شهادت»، مجموعه مقالات همایش ملی فرهنگ ایثار و شهادت، دانشگاه زنجان.
۲۳. مرتضی، هشام (۱۳۸۷). اصول سنتی ساخت و ساز در اسلام، ترجمه ابوالفضل مشکینی و کیومرث حبیبی، تهران: انتشارات مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی شهرسازی و معماری.
۲۴. مطهری، مرتضی (۱۳۴۹). خدمات متقابل اسلام و ایران، تهران: شرکت سهامی انتشار.
۲۵. مظاهری، مسعود (۱۳۸۸). «نقش مسجد در سازمان و اجتماع محله‌ای»، مجموعه مقالات همایش توسعه محله‌ای، مرکز مطالعات و تحقیقات امور اجتماعی و فرهنگی شهرداری تهران.
۲۶. معروفی، سکینه (۱۳۹۳). جایگاه اجتماعی کالبدی مساجد در شهر اسلامی، تهران: انتشارات خورشید باران.
۲۷. مهدوی‌نژاد، محمدجواد و محمد مشایخی (۱۳۸۹). «بایسته‌های طراحی مسجد بر مبنای کارکردهای فرهنگی - اجتماعی»، معماری و شهرسازی آرمان‌شهر پاییز و زمستان، ۳(۵): ۶۵-۷۸.
۲۸. نظری، علی اشرف و علی حسن پور (۱۳۹۱). «مسجد و فرایندهای فرهنگی قدرت در نظام جمهوری اسلامی ایران»، پژوهشنامه انقلاب اسلامی، پاییز، ۱(۴): ۸۷-۱۱۱.
۲۹. نقی‌زاده، محمد (۱۳۸۷). شهر و معماری اسامی (تجلیات و عینیات)، اصفهان: سازمان نظام مهندسی ساختمان استان اصفهان.
۳۰. نورانی، حسین (۱۳۸۸). آسیب‌شناسی شیوه‌های ترویج فرهنگ ایثار و شهادت، پایگاه اینترنتی پایداری.
۳۱. هاشمی، علی (۱۳۸۹). «راهکارهای ترویج فرهنگ ایثار و شهادت»، مجموعه مقالات همایش ملی فرهنگ ایثار و شهادت، دانشگاه زنجان.

نقش سه‌گانه مساجد در ترویج فرهنگ ایثارگری و شهادت‌طلبی ... ۱۹۵

۳۲. هیلن براند، رابرت (۱۳۸۰). معماری اسلامی، ترجمه باقر آیت ... زاده شیرازی، تهران: نشر روزنه.

ب) منابع لاتین

1. Nutley, S. M. & Davies H.T.O. (2000). "Making a Reality of Evidence-based Practice: Some Lessons From the Diffusion of Innovations", Public Money and Management .Vol. 20, No. 4:35-42 .
2. Rogers, Everett. M. (1995). Diffusion of Innovations, New York: Free Press .

